

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.9

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕЖ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Н. Орловська

*Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога, 33, 65009 Одеса, Україна*

У статті висвітлено авторський підхід до кримінально-правового впливу з виокремленням загального та спеціального рівнів його аналізу. Відповідно до цього запропоновано розглядати межі кримінально-правового впливу в аспекті об'єктів, кола осіб, на яких він розповсюджується, та заходів цього впливу.

Ключові слова: кримінально-правовий вплив, межі кримінально-правового впливу, об'єкти кримінально-правового впливу, заходи кримінально-правового впливу.

Реформування кримінального законодавства потребує ретельного теоретико-методологічного підґрунтя, що передбачає, зокрема, наявність концептуальних підходів до розуміння сучасного соціального призначення кримінального закону (що визначає, у тому числі, і обмеження його застосування для врегулювання суспільних відносин), об'єктів, на які він спрямовує свою дію, та заходів, в яких ця дія об'єктивується.

На наш погляд, одним із таких підходів є концепція кримінально-правового впливу, розробка якої дасть змогу, з одного боку, вивести дискурс за межі суто нормативістського обґрунтування кримінально-правових інститутів та зрозуміти їх «соціальне навантаження», з іншого, вдосконалюючи нормативний матеріал, реалізувати принцип системності при формуванні кримінально-правових норм у «міжгалузевому» та «внутрішньогалузевому» аспектах. Щодо «міжгалузевого» аспекту йдеться про системну відповідність між кримінально-правовими нормами та нормами іншої галузевої приналежності. Кримінальне право має «замикати» систему права, гарантуючи захист найважливішим об'єктам від найнебезпечніших посягань. У цьому сенсі кримінально-правові приписи не можуть вступати в суперечності з нормами інших галузей (так званих позитивних – з огляду на способи правового регулювання у вигляді позитивних зобов'язань та уповноважень). Щодо «внутрішньогалузевого» аспекту принципу системності доцільно звернути увагу на те, що успішність реалізації функцій кримінального закону багато в чому залежить від гармонійності та внутрішньої несуперечливості його норм. У правозастосовній площині «внутрішньогалузевий» аспект є запорукою ефективного доцільного захисту прав та свобод осіб, які стали учасниками кримінально-правового конфлікту.

Отже, є нагальна потреба у створенні сучасної концепції кримінально-правового впливу, у рамках якої можуть бути вирішені актуальні проблеми теоретико-прикладного характеру.

Проблематика кримінально-правового впливу дає підстави стверджувати, що, так чи інакше, її висвітлювало багато вітчизняних та зарубіжних фахівців, зокрема,

А. А. Арямов, Ю. В. Баулін, О. І. Бойко, В. М. Бурлаков, Н. О. Гуторова, В. К. Гришук, Т. А. Денисова, А. Е. Жалінський, М. В. Кірюшкін, О. В. Козаченко, О. І. Коробеев, О. М. Костенко, В. В. Кулігін, А. А. Музика, В. В. Сверчков, С. Л. Стрельцов, В. О. Туляков, В. Д. Філімонов, А. П. Фірсова, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, П. В. Хряпінський, М. В. Щедрін та ін. Підхід до розуміння кримінально-правових санкцій, засад та принципів їх побудови в контексті кримінально-правового впливу на монографічному рівні представила й автор цієї статті.

Водночас дослідження кримінально-правового впливу як такого є поодинокими. Зокрема, вони представлені ще за радянських часів у роботах В. М. Когана, на сучасному етапі – В. К. Дуюнова, Н. О. Лопашенко. Однак залишається спірною низка питань, що є принциповими для розбудови концепції кримінально-правового впливу. Зокрема, це питання про межі кримінально-правового впливу, що охоплює уявлення про об'єкти кримінально-правового впливу, осіб, які йому піддаються, та заходи, шляхом яких цей вплив здійснюється. Це питання не було предметом окремого розгляду.

Відповідно до цього, метою статті є формулювання авторського бачення меж кримінально-правового впливу з огляду на зазначені аспекти. Визначеність із межами кримінально-правового впливу, своєю чергою, сприятиме адекватній оцінці кримінально-правової системи України.

Оскільки сучасні концептуальні дослідження кримінально-правового впливу трапляються досить рідко, звернемо увагу на позицію В. К. Дуюнова, який плідно працює над цією проблематикою багато років. Фахівець вважає кримінально-правовий вплив комплексним інститутом кримінального права, сутність якого полягає у правовій оцінці злочину, реакції держави на порушення кримінально-правових заборон. Кримінально-правовий вплив виражається у трьох основних формах: звільнення особи від кримінальної відповідальності; притягнення особи до кримінальної відповідальності зі звільненням від покарання; притягнення особи до кримінальної відповідальності із застосуванням покарання. Кожна із цих форм реалізується у передбачених кримінальним законом заходах, які разом становлять систему заходів кримінально-правового впливу. Сутність всіх цих заходів – кара; це означає, що особа, яка вчинила злочин, має перетерпіти передбачені законом негативні наслідки за вчинений злочин. При цьому зазначено, що модернізація кримінального законодавства передбачає розбудову єдиної гнучкої системи заходів кримінально-правового впливу. Поряд із цією системою також має бути створена система заходів безпеки, які мають некаральну сутність [1].

Керуючись таким поглядом на кримінально-правовий вплив, його межі можуть бути визначені так:

- об'єкт кримінально-правового впливу – особливий різновид поведінки, який опосередковується у вчиненні злочинів (у тому числі, у злочинній діяльності);
- коло осіб, на яких розповсюджується кримінально-правовий вплив – суб'єкти злочину;
- заходи кримінально-правового впливу – каральні за своєю сутністю засоби модифікації поведінки суб'єктів злочину, які втілюють негативну реакцію держави на вчинений злочин.

Вбачається, що підхід, запропонований В. К. Дуюновим, є результатом модернізації та більш широкого погляду на тезу, яку досить чітко висловив В. М. Коган: «Уявлення про межі кримінально-правового впливу містять у собі питання про коло діянь, визнаних злочинами, і питання про спосіб визначення цього кола» [2, с. 33]. Однак, якщо В. М. Коган акцентував увагу на процесі криміналізації, то дослідження

В. К. Дуюнова стосуються й питань пеналізації (це підкреслюється позицією щодо кари як сутності заходів кримінально-правового впливу), а також проблематики позитивної реакції держави на посткримінальну поведінку суб'єктів злочину у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання (хоча при цьому заперечується наявність некарального кримінально-правового впливу).

Визнаючи плідність проведених досліджень, доцільно зазначити, що є можливість дещо змінити уявлення про межі кримінально-правового впливу. Наприклад, у спеціальній літературі зазначається, що вплив кримінального закону розповсюджується далеко не тільки на суб'єктів злочинів, більш того, законодавцеві варто визначитися з його розповсюдженням на колективних суб'єктів. Унаслідок цього заходи кримінально-правового впливу мають становити багатокількісну систему, яка б забезпечила адекватну реакцію на порушення кримінально-правової заборони з урахуванням специфіки порушника. Щоправда, навіть не використовуючи результати відповідних досліджень, зазначимо, що завдання КК України (так, як вони визначені в ч. 1 ст. 1) досягаються не лише шляхом визначення кола злочинів та встановлення покарань за їх вчинення.

Відповідно до цього уявлення про межі кримінально-правового впливу можуть бути розширені.

На наш погляд, визначення меж кримінально-правового впливу доцільно починати з уточнення його розуміння.

Кримінально-правовий вплив можна розглядати як спеціальну діяльність держави з реагування на факти порушення встановлених нею кримінально-правових заборон за допомогою використання можливостей, закладених у кримінальному праві. Однак можна погодитися й із тим, що кримінально-правовий вплив є об'єктивним динамічним процесом впливу кримінального закону на поведінку, який здійснюється, окрім системи спеціальних юридичних заходів, і за допомогою неінституалізованих явищ правової дійсності (правосвідомості, правової культури тощо).

З одного боку, неінституалізовані явища правової дійсності не є формами реакції на порушення заборон, а суспільна правосвідомість далеко не завжди відбиває позицію держави в кримінально-правовій сфері; з іншого, не можна заперечувати, що кримінальний закон призначений для регулювання охорони найважливіших суспільних відносин, при цьому базовими кримінально-правовими відносинами є ті, що виникають у зв'язку із кримінально-правовими конфліктами.

Відповідно до цього доречно поставити питання про рівні, на яких досліджується кримінально-правовий вплив та, відповідно, його межі. На наш погляд, можна виокремлювати, принаймні, два таких рівні – загальний (загальносоціальний) та спеціальний. На загальносоціальному рівні кримінально-правовий вплив здійснюється через формування кримінального закону як цілісної нормативної системи та реалізацію його соціального призначення (функцій), на спеціальному – через побудову та застосування конкретних його норм. Звідси й специфіка розгляду меж кримінально-правового впливу залежно від певного рівня дослідження останнього.

1. Об'єкти кримінально-правового впливу

На загальносоціальному рівні питання про об'єкти кримінально-правового впливу є вельми складним. Зокрема, як зазначав О. М. Яковлев, кримінальний закон може бути охарактеризований як звуження сфери можливої поведінки громадян, яке санкціоноване державою [3, с. 61]. У цьому сенсі, як було наголошено фахівцями [4, с. 24; 5, с. 59], кримінальний закон впливає не лише на поведінку як таку, але й на позитивні галузі законодавства (насамперед, цивільне та господарське).

Як вбачається, розуміння об'єктів кримінально-правового впливу як «всього на світі» є перебільшенням та логічним продовженням позиції сприйняття кримінального права як «представника права взагалі». Кримінальний закон має забезпечити захист найважливіших соціальних цінностей, при цьому він не формує останні, а оперує тими, які вже є усталеними в соціокультурному просторі. Сам факт того, що певна соціальна цінність стає об'єктом кримінально-правової охорони, суттєво підвищує її значущість як у приватному, так і в публічному аспектах [6, с. 379].

Оскільки соціальні цінності не існують поза відповідними відношеннями, як об'єкти кримінально-правового впливу на загальносоціальному рівні є сенс розглядати поведінку, яка опосередковує реалізацію найважливіших прав, що охороняються кримінальним законом, та виконання кореспондуючих обов'язків. При цьому звернемо увагу на те, що виконання кримінально-правової заборони не означає правомірної поведінки як такої. Утримуючись від порушення конкретної кримінально-правової заборони, особа може порушувати приписи іншої галузевої приналежності (природно, що в цьому випадку йдеться про тотожні суспільні відносини). Відповідно до цього кримінальний закон фактично є результатом певного суспільного консенсусу щодо обсягу та характеру примусу, а також правил його застосування.

Щодо об'єктів кримінально-правового впливу на спеціальному рівні зазначимо, що такими можна вважати всі різновиди поведінки, що мають кримінально-правове значення. Це будь-які порушення кримінально-правових заборон, а не вчинення злочинів як таке; вчинення дій, які дозволяє кримінальний закон (наприклад, необхідна оборона); вчинення позитивних дій на посткримінальній стадії; виконання правозастосувачами зобов'язальних приписів (правил правозастосування). У цьому сенсі кримінально-правовий вплив безпосередньо виявляє себе через кримінально-правове регулювання.

2. Коло осіб, на яких розповсюджується кримінально-правовий вплив

На загальносоціальному рівні питання про коло осіб, на яких розповсюджується кримінально-правовий вплив, щільно пов'язане із проблемою адресатів кримінально-правової норми, адже саме адресати норми демонструють поведінку, що опосередковує реалізацію найважливіших прав, які охороняються кримінальним законом, та виконання кореспондуючих обов'язків.

На наш погляд, кримінально-правова норма адресована всім суб'єктам суспільних відносин. Зрозуміло, що правозастосування є функціональним обов'язком лише спеціально уповноважених на те структур. Але й виконання заборони є формою реалізації права. При цьому виконання правової заборони може здійснюватися тільки тими, до кого вона звернута.

Відповідно до цього на загальносоціальному рівні розуміння кримінально-правового впливу особами, на яких він розповсюджується, виступають усі без винятку суб'єкти суспільних відносин.

Під час розгляду кримінально-правового впливу на спеціальному рівні зазначимо, що він здійснюється власне на учасників кримінально-правових конфліктів.

Насамперед ідеться про суб'єктів злочинів. Однак кримінальний закон безпосередньо впливає й на осіб, які не є суб'єктами злочину [7] внаслідок недосягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність за вчинення діяння, передбаченого кримінальним законом, а також осіб, особливості правового статусу яких визначені в ч.ч. 2, 3 ст. 19 КК України. У цих випадках кримінально-правовий вплив є об'єктивно наявним (зокрема, шляхом унеможливлення подальшого порушення кримінально-правових заборон). Ця обставина поширює межі кримінально-правового впливу не лише на поведінку, яка формується свідомо та раціо-

нально, але й на поведінку осіб, які внаслідок недосягнення певного віку або наявності особливостей психоемоційного стану не можуть взагалі або частково усвідомити його здійснення.

Доречно визнати наявність кримінально-правового впливу й на потерпілих. Це виявлено, наприклад, у ст. 46 КК України в переліку вимог до примирення між винним та потерпілим, що свідчить про регулювання поведінки не лише винного, але й потерпілого (на наш погляд, ідеться про уповноваження, кримінально-правовий дозвіл).

У цьому плані потрібно поставити питання про юридичних осіб, які відповідно до ч. 1 ст. 55 КПК України можуть бути потерпілими, якщо кримінальним правопорушенням їм завдано майнової шкоди. Як видається, у цьому випадку варто вказати на безсистемність законодавства кримінального циклу. З одного боку, держава гарантує певні процесуальні права юридичних осіб щодо захисту майнових прав, з іншого, – у КК України немає відповідних приписів матеріального характеру. Отже, визнаючи юридичну особу учасником кримінально-правового конфлікту як потерпілого, жодних прав та обов'язків у матеріальному сенсі не передбачено. Унаслідок цього вважаємо, що на спеціальному рівні на юридичних осіб кримінально-правовий вплив не здійснюється.

Стосовно питання про індивідуальних чи колективних осіб, причетних до кримінально-правових конфліктів (колективів, яким передаються особи для здійснення виховної роботи, батьків тощо), зазначимо, що, на наш погляд, кримінально-правовий вплив щодо них підлягає розгляду лише на загальному рівні, адже їх поведінка не має безпосереднього кримінально-правового значення та не може модифікуватися шляхом застосування заходів кримінально-правового впливу.

Поряд із цим до кола осіб, на яких на спеціальному рівні розповсюджується кримінально-правовий вплив, варто зачислити й правозастосувачів, оскільки їхня діяльність прямо регулюється нормами КК України, вони зобов'язані виконувати кримінально-правові приписи (правила правозастосування), тобто здійснювати від імені держави спеціальну діяльність щодо реакції на порушення кримінально-правових заборон.

3. Засоби кримінально-правового впливу

Питання засобів у концепції кримінально-правового впливу є найпроблемнішим. Саме в цьому контексті, передусім, з огляду на перелік тих благ, яких правопорушник може бути позбавлений або в користуванні якими він може бути обмежений, воно розглядається фахівцями.

Зокрема, можна говорити про фахові погляди щодо одноколіїності (винятково покарання) або багатокільїності (наявність, окрім покарань, ще й інших заходів) кримінально-правового впливу. У науці кримінального права формується підхід щодо можливостей кримінально-правового впливу на юридичних осіб. Зокрема, О. В. Козаченко в дисертаційному дослідженні, присвяченому заходам кримінально-правового впливу, наголошує на доцільності розширення меж здійснення кримінально-правового впливу в плані забезпечення різноманіття його заходів [8].

На наш погляд, на загальносоціальному рівні визначення меж кримінально-правового впливу з огляду на його заходи передбачає вирішення питання про:

– максимальний ступінь примусового впливу на правопорушника (найважливіше, найцінніше благо, якого позбавляється правопорушник, або в користуванні яким він обмежується); в Україні – це свобода, тому максимальний ступінь примусового впливу на правопорушника представлений довічним позбавленням волі;

– специфіку змісту примусових заходів (загальний перелік тих благ, яких правопорушник може бути позбавлений або в користуванні якими він може бути обмежений). В Україні це ті блага, на які фактично вказує законодавець під час визначення видів покарань (свобода, майнові права тощо). Однак зазначимо, що є певні обмеження в благах для неповнолітніх (зокрема, дозволя, майнові права, свобода тощо) – примусові заходи виховного характеру; для осіб з особливостями психічного стану (свобода) – примусові заходи медичного характеру;

– допустимість та обсяг кримінально-правового заохочення; в Україні допускається кримінально-правове заохочення в сенсі повного або часткового усунення кримінально-правових обтяжень у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування.

На спеціальному рівні межі кримінально-правового впливу визначаються в конкретній нормі. Керуючись аналізом норм КК України, можна дійти висновку, що комплекс заходів кримінально-правового впливу є складним утворенням, яке формується із двох колій: покарання та заходи кримінально-правового впливу, відмінні від покарання. Останні представлені примусовими (примусові заходи виховного характеру; примусові заходи медичного характеру; такі примусові кримінально-правові заходи, як спеціальна конфіскація та спеціальна конфіскація, поєднана зі знищенням вказаних у законі предметів) та заохочувальними (звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування).

Наприклад, усі санкції норм КК України – це моделі, тобто ідеалізовані об'єкти, що нормативно фіксують межі кримінально-правового впливу, опосередковані в сукупності його конкретних заходів. Вважаємо, що можна говорити про специфічне функціональне призначення кримінально-правових санкцій – визначення меж кримінально-правового впливу в сенсі його диференціації. Саме у цьому аспекті можна обговорювати ці межі з огляду на максимальний та мінімальний розміри покарання одного виду, найбільш та найменш суворі види покарання в альтернативній санкції тощо.

З урахуванням викладеного звернемо увагу на пропозиції щодо розширення меж впливу шляхом органічного поєднання примусових та заохочувальних заходів, розширення переліку заходів кримінально-правового впливу, зокрема, за рахунок тих, які могли б застосовуватися до юридичних осіб. На наш погляд, поєднання заходів кримінально-правового примусу та заохочення є тим напрямом, в якому має розвиватися вітчизняне кримінальне законодавство. Щодо кримінально-правового впливу на юридичних осіб як суб'єктів суспільно небезпечних діянь, то це питання потребує подальшого обговорення, оскільки потребує перегляду концептуальних засад кримінального права. Однак у будь-якому випадку вдосконалення заходів кримінально-правового впливу не повинно розглядатися в контексті розширення кола заборон.

На підставі наведених міркувань звернемося до проблематики типу кримінально-правової системи, адже питання меж впливу традиційно є показовим для оцінки цієї системи як репресивної чи гуманної [9, с. 263]. Як видається, кримінально-правова система формально не може бути типологізована за критерієм репресивності/гуманності, адже вона не унеможливує ані репресивних, ані гуманістичних начал. Зокрема, сам факт наявності у кримінальному законі вкрай суворих або гранично заохочувальних санкцій ні про що не може свідчити: оцінювати спрямованість кримінально-правової системи можна лише за характеристиками правозастосовної діяльності. Інакше кажучи, типологізація кримінально-правової системи за критерієм репресивності/гуманності означає результат аналізу двох складових – нормотворчої та правозастосовної.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що кримінально-правовий вплив є складним утворенням, яке досліджують на загальному та спеціальному рівнях. Відповідно до цього й розглядаються його межі: об'єкти, особи, на яких він розповсюджується, заходи цього впливу. Це дає підставу говорити про доцільність розширення меж кримінально-правового впливу (навіть на спеціальному рівні) на всі види поведінки, яка має кримінально-правове значення; на осіб, які є учасниками кримінально-правових конфліктів, та правозастосувачів; його заходи слугують системою, яка складається із двох колій: покарання та кримінально-правові заходи, відмінні від покарання (примусові та заохочувальні).

Щодо перспективи подальших досліджень доречно зазначити, що саме розробка концепції кримінально-правового впливу дає змогу осмислити базові кримінально-правові поняття та узгодити кримінально-правове поле із системоутворювальними початками буття суспільства, зокрема, правами та свободами людини.

Список використаної літератури

1. Див., напр.: Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика. – М. : Науч. кн., 2003. – 520 с.; Дуюнов В. К. О совершенствовании содержания и структуры уголовного закона. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sartraccc.ru/i.php?oreg=read_file&filename=Pub/duyunov
2. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган. – М. : Наука, 1983. – 183 с.
3. Яковлев А. М. Социальная эффективность уголовного закона / А. М. Яковлев // Советское государство и право. – 1967. – № 10. – С. 55–63.
4. Алимов Р. Н. К вопросу об интерпретативной функции уголовного права / Р. Н. Алимов // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке : матер. V междунар. науч.-практ. конф. 24–25 января 2008 г. – М. : Проспект, 2008. – С. 24–28.
5. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2009. – 400 с.
6. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография / Н. А. Орловская. – О. : Юрид. лит-ра, 2011. – 624 с.
7. Фирсова А. П. Уголовно-правовое воздействие: сущность и содержание / А. П. Фирсова // Актуальные проблемы российского права. – 2008. – № 2. – С. 158–165.
8. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурологічна концепція : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. В. Козаченко ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О., 2012. – 41 с.
9. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. І. Хавронюк ; Львів. держ. ун-т внутрішн. справ. – К., 2007. – 557 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕДЕЛОВ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

Н. Орловская

*Международный гуманитарный университет
ул. Фонтанская дорога, 33, 65009 Одесса, Украина*

В статье освещен авторский подход к уголовно-правовому воздействию с выделением общего и специального уровней его анализа. В соответствии с этим предлагается рассматривать пределы уголовно-правового воздействия в аспекте объектов, круга лиц, на которых он распространяется, и мер этого воздействия.

Ключевые слова: уголовно-правовое воздействие, пределы уголовно-правового воздействия, объекты уголовно-правового воздействия, меры уголовно-правового воздействия.

THE ISSUES OF THE SCOPE OF CRIMINAL INFLUENCE

N. Orlovska

*International Humanitarian University
Fontanska Road Str., 33, UA – 65009 Odesa, Ukraine*

In the article the author highlights her own approach to the criminal influence by singling out general and special levels of its analysis. In accordance with this, the scope of criminal influence is regarded within the aspect of objects, circle of subjects who are covered by it, and measures of this influence.

Key words: criminal influence, scope of criminal influence, objects of criminal influence, measures of criminal influence.

*Стаття: надійшла до редакції 06.03.2013
прийнята до друку 29.04.2013*